

De vrouw achter de homo economicus

Marga Bruyn-Hundt en Edith Kuiper¹

Aletta Jacobs Lezing 1994

Elk jaar wordt op de Internationale Vrouwendag, 8 maart, aan de Universiteit van Groningen de Aletta Jacobs prijs uitgereikt en de Aletta Jacobs lezing gehouden. Als eerste vrouwelijke student aan een Nederlandse universiteit begon Aletta H. Jacobs in 1871 haar studie geneeskunde in Groningen. Tijdens die studie raakte zij doordrongen van het feit dat vrouwen worden achtergesteld ten opzichte van mannen. Dit is haar eminente inzet tijdens de eerste emancipatiegolf en de vrouwenkiesrechtbeweging gaan bepalen. Aletta Jacobs promoveerde op 8 maart 1879.

De Aletta Jacobs prijs werd in 1994 uitgereikt aan Liesbeth Brandt Corstius, directrice van het Gemeentemuseum te Arnhem. De prijs moet mede worden gezien als een erkenning van haar inzet bij de pogingen om de maatschappelijke status en de rechtspositie van vrouwelijke kunstenaars in ons land te verbeteren.

De Aletta Jacobs lezing werd gehouden door Marga Bruyn-Hundt en Edith Kuiper. De Aletta Jacobs lezing is vooral bedoeld om een groot publiek te informeren over recente ontwikkelingen in de studie naar de positie van vrouwen in de wetenschap, zowel voor wat betreft representatie in theorie als representatie in de dagelijkse wetenschapsbeoefening. De lezing heeft expliciet als doel emancipatoir onderzoek onder de aandacht te brengen. In 1994 handelde de lezing over de representatie van vrouwen in de economische

¹ Marga Bruyn-Hundt is verbonden aan de leerstoel Vergelijkende Bevolkings- en Emancipatie Economie van de Economische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam; zij werd in 1989 benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau voor haar werk op het gebied van vrouwenemancipatie; zij ontving in 1990 de Aletta Jacobsprijs van de Universiteit van Groningen; zij was acht jaar lid van de Emancipatieraad en is thans onder andere lid van het hoofdbestuur van de Algemene Nederlandse Bond voor Ouderen.

Edith Kuiper is als AIO verbonden aan de leerstoel Vergelijkende Bevolkings- en Emancipatie Economie en het Tinbergen Instituut en mede-initiatiefneemster en organisator van de internationale conferentie "Out of the Margin. Feminist perspectives on economic theory", die vorig jaar in Amsterdam werd gehouden.

wetenschappen. Het co-referaat werd verzorgd door Henk W. Plasmeijer. Gezien de grote affiniteit met het onderwerp, is het Tijdschrift voor Politieke Economie trots de publikatie van zowel referaat als co-referaat te mogen verzorgen. (van de redactie)

Waarom schenkt de economische wetenschap zo weinig aandacht aan de positie van vrouwen? Waarom wordt de slechtere maatschappelijke positie van vrouwen voorgesteld als een individueel keuzeprobleem? Is de economische wetenschap wel zo sekseneutraal als onlangs een bekend econoom beweerde?² In dit artikel zullen wij feministische kritiek leveren op de economische wetenschap en wel op de gangbare (neoklassieke) economische theorie en vervolgens op de uit de theorie voortvloeiende economische politiek. Wij beweren dat de economische wetenschap niet sekseneutraal is en zich vooral richt op de problemen van de homo economicus (m) en zijn afhankelijke partner (v). Door de inhoud die veel economen geven aan de economische wetenschap, door bijvoorbeeld de definitie van produktie en consumptie die zij hanteren, worden problemen, waar vooral vrouwen mee te maken hebben, weggedefinieerd. Wij willen tevens aangeven dat deze beperkte visie op de economie direct en indirect bijdraagt aan de geringe aandacht in de economische politiek voor de economische problemen van vrouwen. Daartoe zullen wij in paragraaf 1 de opvattingen van enkele bekende economen over de afbakening van het onderzoeksterrein van de economische wetenschap de revue laten passeren. Daaruit blijkt dat de uitgangspunten van met name de neoklassieke economische theorie eenzijdig vanuit een mannelijk perspectief zijn ontwikkeld (zie paragraaf 2). Deze eenzijdigheid in de uitgangspunten is, zo stellen wij in paragraaf 3, één van de redenen waarom er ook in de economische politiek zo'n geringe aandacht is voor de economische positie van vrouwen en voor hun bijdrage aan de economie. Wij besluiten in paragraaf 4 ons essay met het geven van een aantal voornemens die feministische economen hebben om hierin verandering te brengen.

1. Wat is economie?

Adam Smith wordt als de grondlegger van de economische wetenschap beschouwd door de publikatie in 1776 van zijn boek 'An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations', een titel die ons vertelt dat hij onderzoek naar aard en oorzaak van rijkdom, van welvaart belangrijk vindt. Andere belangrijke elementen in zijn denken waren de ordenende werking van de markt, waar het eigenbelang van de mens domineert ('the Invisible Hand').

² Zie R.Schöndorff, 'Econo(m/v)ie, NRC, 18.6.1992.

Het eigen belang domineert niet in familieverband. Adam Smith vond het vanzelfsprekend dat de mens van zijn familieleden houdt en hen op altruïstische wijze behandelt. Bij Adam Smith vinden wij de grondslag voor de geringe waarde die aan huishoudelijke arbeid wordt gehecht. Hij heeft een smal productiebegrip: alleen stoffelijke, tastbare goederen vergroten in zijn visie de welvaart. De arbeid van huishoudelijk personeel, artsen, militairen e.d. telt niet mee (Smith, 1776, 430, Becker, 1981, 172).

Latere economen, zoals Jean Baptiste Say, John Stuart Mill en Alfred Marshall hadden een breder productiebegrip: zij vonden alle arbeid waardevol die nuttig was, ook al ging het om een dienst. Zij meenden echter wel dat het moest gaan om goederen en diensten die op de markt verhandeld werden of in geld gemeten konden worden (Zimmermann, 1954, 62, Marshall, 1979, 1 en 47).

Met de neoklassieke definitie van Lionel Robbins uit 1935, die nog steeds veel gebruikt wordt, leek de weg vrij voor een minder smalle opvatting over het terrein van de economie. Robbins definieerde economie als de wetenschap die bestudeert hoe mensen handelen om bepaalde doelstellingen te bereiken met schaarse middelen die voor meer doeleinden gebruikt kunnen worden (Robbins, 1984, 116). De economie wordt ook wel de wetenschap van de keuze genoemd. Als men een bepaalde doelstelling wil bereiken moet men kiezen hoe die doelstelling met zo weinig mogelijk middelen gerealiseerd kan worden. Of andersom geformuleerd: hoe kan men met de beschikbare middelen een maximaal nut bereiken. Bij middelen hoeft men niet alleen aan geld te denken, het kan ook gaan om goederen, grond of tijd. De economie is de wetenschap die het menselijk handelen bestudeert in zijn streven naar een maximaal nut, gegeven een aantal data. Tot die data worden meestal de voorkeuren van individuen gerekend, de techniek, de institutionele omstandigheden, de wetgeving en de bevolkingsopbouw (Pen, 1993). De economische wetenschap bestudeert in deze opvatting een aspect van in principe alle menselijk handelen. De data beïnvloeden iemands keuzevrijheid: vakantiegangers in de voormalige Oostbloklanden werden aanzienlijk beperkt in hun keuzemogelijkheden vergeleken met vakantiegangers in de rest van de wereld; religieuze voorschriften zijn een ander voorbeeld van een beperking van de keuzevrijheid evenals wetgeving op het gebied van verkeer, huwelijk, kindbescherming, belastingen, sociale zekerheid enz.

Nobelprijswinnaar Paul Samuelson schenkt in zijn bekende leerboek, waarmee generaties Amerikaanse en Nederlandse economen in de tweede helft van deze eeuw werden groot gebracht, uitgebreid aandacht aan productie en consumptie, aan lonen en de werking van de arbeidsmarkt, dus aan de betaalde arbeid. Hij besteedt enige aandacht aan de slechte positie van vrouwen in de betaalde arbeid, maar de onbetaalde arbeid van vrouwen wordt nergens vermeld. Zijn

meetlat is de man in zijn streven naar een zo groot mogelijk inkomen: de homo economicus met zijn afhankelijke vrouw (Samuelson, 1973).

Gary Becker, die in 1992 de Nobelprijs voor economie won, breidt het gebied van de economische wetenschap uit naar het gebeuren binnen het gezin, omdat hij meent dat bij alle menselijk handelen sprake is van een economische benadering, van een economisch aspect. Mensen zullen bij alle handelingen trachten een zo hoog mogelijk nut te krijgen, gegeven hun -preferenties. Het streven naar efficiëntie, naar nutsmaximalisatie, is één van de aspecten die het menselijk handelen verklaren. Psychologische, religieuze, sociologische en andere aspecten van het menselijk handelen worden daarbij als onveranderlijk gegeven verondersteld.

Volgens Becker hebben niet alleen monetaire transacties maar ook emotionele beslissingen over huwelijk, echtscheiding, het krijgen van kinderen, huishoudelijke produktie e.d. een economisch aspect (Becker, 1981, xo en xi)³. Becker neemt het altruïstische gedrag van mensen ten opzichte van hun familieleden in de nutsfunctie op. In zijn visie maximaliseert de altruïst zijn nut door voor zijn familie te zorgen en niet zijn gehele inkomen voor zichzelf te houden. Door altruïsme en andere gevoelens op te nemen in de nutsfunctie reduceert Becker emotionele beslissingen tot rationele beslissingen. Een moeder in een ontwikkelingsland, die eten uit haar eigen mond spaart om haar kinderen te eten te geven, handelt rationeel, rekening houdend met haar moederliefde. Iemand die kiest voor een lelijke en arme partner is kennelijk zo verliefd, dat hij gegeven die verliefdheid, rationeel handelt (Becker, 1981, hoofdstuk 3, 4 en 10).

2. Feministische kritiek op de neoklassieke theorie

De neoklassieke theorie is op het ogenblik sterk dominant binnen de economische wetenschap. Deze theorie wordt ook ingezet om specifieke problemen in verband met de economische positie van vrouwen te analyseren. Tot voor kort zagen ook de meeste Nederlandse feministische economen deze theorie als sekseneutraal. Zoals echter blijkt heeft het feit, dat het bijna uitsluitend mannen zijn geweest die zich met het bedrijven van de economische wetenschap hebben beziggehouden, een stempel op economische theorie gedrukt. Het toepassen van de bestaande theorie op vraagstukken met betrekking tot de economische positie van vrouwen is daarom onvoldoende om de 'gender bias' in de economische wetenschap op te heffen.

³ De term die doorgaans wordt gebruikt voor de uitbreiding van het onderzoeksterrein van de economische wetenschap op deze manier is 'economisch imperialisme' (zie ook Hirshleifer, 1985, Janssen, 1993).

Er is reeds van uiteenlopende invalshoeken kritiek uitgeoefend op de neoklassieke theorie. Wij willen hier niet ingaan op het hele scala aan bestaande kritieken, maar zullen met name aandacht besteden aan de kritieken die zijn ontwikkeld vanuit een specifiek feministisch perspectief en daarmee aan de plaats, functie en betekenis van vrouwen en het zogenaamd 'vrouwelijke' binnen de economische wetenschap. Wij zullen dit uitwerken op praktisch respectievelijk, theoretisch en filosofisch niveau.

De kritiek op, wat wij noemen, het praktische niveau betreft met name het veronachtzamen van de arbeid binnenshuis. Deze arbeid komt nog steeds niet of nauwelijks in de cijfers en statistieken voor en wordt daarmee ook niet in de theorievorming meegenomen. De kritiek op meer theoretisch niveau richt zich op feit dat de neoklassieke theorie de status quo kenschetst en legitimeert door te stellen dat deze resultaat is van rationele keuzen van mensen, waarbij economen heengaan langs het feit dat de marge waarbinnen mannen en vrouwen in staat zijn een rationele keuze te maken vaak heel erg uiteenloopt. Op filosofisch niveau benadrukken feministisch economen recentelijk vooral de relatie tussen het economische denken enerzijds en het masculien mensbeeld en de daarmee verbonden traditionele visie op sekseverhoudingen anderzijds.

Het neoklassieke theoretische kader is goed bruikbaar, en ook ingezet, om de onbetaalde arbeid van vrouwen zichtbaar te maken en in economische modellen op te nemen. Jacob Mincer (1962), Gary Becker (1981) en Alessandro Cigno (1990) en anderen hebben de neoklassieke theorie toegepast op economische processen binnen het gezin. Hierdoor werd het economen mogelijk het terrein van het gezin en de arbeidsmarkt positie van vrouwen, onderwerpen die traditioneel niet als het onderzoeksterrein van economen werden gezien, met behulp van positieve theorie te analyseren.

De meeste economen zien huishoudelijke arbeid van vrouwen echter nog steeds als niet-werk (Pott-Buter, 1993), de ervaring door vrouwen opgedaan in het huishouden niet als werkervaring (Maassen van de Brink, 1994) en huishoudelijke arbeid niet als een bijdrage aan het Bruto Nationaal Produkt. Met andere woorden: volgens economen draagt deze arbeid niet bij aan de verhoging van de welvaart (Bruyn-Hundt, 1986).

Inmiddels is er met name op internationaal niveau, zoals onder meer naar voren komt uit het World Development Report 1990 en het Human Development Report 1993, een groeiend besef van het belang van de bijdragen van vrouwen aan de economie en van het feit dat een economisch beleid gericht op ontwikkeling zonder aandacht voor de arbeid van vrouwen de plank mis slaat.

Het neoklassieke model wordt tevens ingezet bij het beschrijven van de economische positie van vrouwen, de inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen, de verschillen in arbeidsparticipatie en de economische factoren die daar invloed op hebben. Een probleem dat echter ook hier opgeld doet, en we

zijn dan aangeland bij de kritieken op theoretisch niveau, is het statische karakter van dit analyse kader. De inrichting van de maatschappij, waartoe ook de man/vrouwverhouding behoort, wordt constant verondersteld: men gaat uit van de veronderstelde status quo. Hierbij is nog steeds het idee dat man de (hoofd)kostwinner is en de vrouw verantwoordelijk voor de huishouding en de kinderen uitgangspunt. Sociale en culturele veranderingen zoals een verschuiving in de visie op sekseverhoudingen en de effecten hiervan op het economische handelen komen nog weinig aan bod⁴.

Dat het uitgaan van een dergelijke conceptie van de status quo eenvoudig leidt tot het rationaliseren van traditionele verhoudingen binnen het gezin komt naar voren in Becker's verklaring van de seksuele arbeidsverdeling binnen het gezin. In zijn model (Becker, 1981) laat hij zien dat de ene partner al zijn tijd besteed aan arbeid op de markt, namelijk omdat hij daar het beste in is, c.q. het meeste verdient. De andere partner zal de voorsprong die zij heeft op het gebied van het verzorgen van kinderen zoveel mogelijk uitbuiten en zich daarom specialiseren in de huishoudelijke arbeid, waardoor beiden er samen op vooruit gaan.

Kritieken van feministen op dit model richten zich met name op de impliciete veronderstelling van harmonie binnen het gezin, op het idee dat de belangen van beide partners samenvallen en op de veronachtzaming van de machtsverhoudingen binnen het gezin⁵. Notburga Ott (1992) geeft met behulp van speltheoretische modellen aan dat op korte termijn de belangen van man en vrouw wel overeen kunnen komen, maar dat in een meer dynamisch model rekening gehouden moet worden met het bestaan van belangenconflicten. Dit gezien het feit dat één partner zich specialiseert in het huishoudelijke werk waardoor zij/hij haar/zijn positie op de arbeidsmarkt schaadt door langdurige afwezigheid. Hiermee benadrukt zij dat bestaande belangentegenstellingen en machtsverschillen binnen het gezin van invloed zijn op de economische positie van beide partners en dat deze economische positie op haar beurt mede de onderhandelings positie bepaalt⁶.

Het aansluiten bij de traditionele sekseverhoudingen zoals Becker dat doet bevestigt niet alleen de status quo, maar werkt ook legitimerend. De neoklassieke vooronderstelling dat het handelen van individuen gebaseerd is op optimaliserend gedrag stelt de beschreven situatie voor als zijnde het resultaat van welafgewogen keuzen van individuen. Hierbij wordt echter geen onderscheid gemaakt in situaties waarin inderdaad van een keuze sprake is, zoals kiezen tussen vlees en vis in een supermarkt, en situaties waarin de keuze zo

⁴ Maarten Vendrik (1993) een model ontwikkeld waarin hij wel rekening houdt met verschuivingen in preferenties bijvoorbeeld als vrouwen gaan participeren op de arbeidsmarkt.

⁵ Zie onder andere Blau en Ferber, 1986; Hagenaars en Wunderink- van Veen, 1990.

⁶ Zie ook Gustafsson, 1993.

beperkt is dat deze irrelevant wordt voor het verklaren van het vertoonde gedrag, bijvoorbeeld wanneer in voor de persoon in de supermarkt het eten van vlees vanwege religieuze overwegingen taboe is. In dergelijke situaties zou een sociologische en/of psychologische verklaring beter inzicht geven. Door steeds ervan uit te gaan dat mensen altijd optimale keuzen maken en elke situatie verklaren *alsof* er sprake is van een rationele keuze, legitimeert de econome de bestaande machtsverhoudingen en praat zij bestaande situaties, die nodig aan verbetering toe zijn, goed.

Het neoklassieke Beckeriaanse model is breed inzetbaar. Dit komt doordat het altijd en overal van toepassing kan worden geacht: gedrag is òf uiting van eigenbelang òf van altruïsme en daarmee weer van optimaliserend eigenbelang. Voordeel hiervan is uiteraard dat het model alles verklaart, nadeel is echter dat het alles verklaart en het dus een leeg model is. Voor feministisch economen betekent dit enerzijds dat aspecten die vroeger buiten zicht bleven nu te theoretiseren zijn. Anderzijds staat hier tegenover dat dit analysekader slechts in heel beperkte mate handvatten voor verbetering van de positie van vrouwen kan aanreiken. Wel behelst het neoklassieke model een manier om ordening aan te brengen in de economische 'werkelijkheid'. Deze ordening is echter gebaseerd op en sluit aan bij een mensbeeld waarmee vrouwen zich moeilijker dan mannen kunnen identificeren⁷.

Het derde en meest recente punt van kritiek vanuit een feministisch perspectief betreft dan ook de eenzijdigheid van het gehanteerde mensbeeld en het feit dat hetgeen wat traditioneel op sociaal- en cultureel vlak met vrouwen wordt geassocieerd, zoals zorg voor zieken en ouderen, geen deel uitmaakt van dit mensbeeld⁸.

Het mensbeeld dat uit de neoklassieke theorie naar voren komt vertoont sterke gelijkenis met het traditionele beeld van de ideale man, een soort Clint Eastwood, die onafhankelijk, alleen en rationeel handelend optreedt, niet gehinderd door sociale relaties en emotionele afhankelijkheden⁹. Zelfs zijn familie relaties zijn gebaseerd op optimaliserend gedrag.

Volgens de feministische analyse van Julie Nelson (1992, 1993) hangt dit nauw samen met het door economen gehanteerde gender begrip, dat zij omschrijft als hiërarchisch dualisme, en de hiermee samengaande eenzijdige positieve waardering voor dat wat met mannelijkheid wordt geassocieerd. Nelson signaleert dat hetgeen in onze cultuur en ook in de economie traditioneel als mannelijk geldt, vooral een positieve betekenis heeft en het zogenaamd 'vrouwelijke' een negatieve. Dit heeft eraan bijgedragen dat hetgeen met vrouwen werd verbonden buiten het gezichtsveld van economen werd geplaatst

⁷ Zie ook Ferber, 1993.

⁸ Zie ook Kuiper en Sap, 1995.

⁹ Zie ook Paula England, 1993, *The Separative Self: Androcentric Bias in Neoclassical Assumptions*, in Nelson, J.A., M.A. Ferber, *Beyond Rational Economic Man*, Chicago, 37-54.

of gereduceerd tot een middel ten behoeve van een (exogeen gegeven) doel. Als voorbeeld van een positief 'mannelijk' begrip noemt zij 'autonomie', waar tegenover economen het begrip 'afhankelijkheid' stellen, dat (meestal impliciet) met vrouwelijkheid wordt verbonden en negatief wordt gewaardeerd. Er is in haar visie te weinig aandacht voor de negatieve kanten van 'mannelijke' begrippen als autonomie en voor de meer positieve kanten van zogenaamde vrouwelijke begrippen. Zo kan autonomie ook isolatie van de omgeving betekenen en afhankelijkheid positieve kanten hebben, zoals wederzijdse betrokkenheid en vertrouwen.

Binnen de neoklassieke theorie zien we het mensbeeld en de opvatting van sekse als hiërarchisch dualisme niet alleen terug in het model van de rationele economische mens, maar ook in het taalgebruik van economen en in de metaforen die zij hanteren. Relaties beschrijven economen bij voorkeur in termen van concurrentie en conflict, 'andere mensen', met name vrouwen en kinderen worden omschreven in termen van het nut wat je eraan kunt ontlenu. Of zoals Becker het stelt: je investeert alleen in kinderen, als je er iets voor terug krijgt en je redt geen drenkeling als daar geen geldelijk of psychisch voordeel tegenover staat (Becker, 1981, 190).

3. Feministische kritiek op de economische politiek

Wat is hiervan nu het effect op de economische positie van vrouwen? Het ligt voor de hand dat de economische theorie invloed heeft op de economische politiek. Hoewel in de economische theorie de aandacht voor ongemeten productie en consumptie groeiende is, wordt de economische politiek toch voornamelijk gebaseerd op de omvang van nationaal inkomen, productie en consumptie enz. zoals die voorkomen in de economische statistieken. We zullen hier ingaan op enkele gevolgen van de onzichtbaarheid van vrouwen en hun onbetaalde werk in de economische theorie voor de economische positie van vrouwen.

Eén gevolg van het weglaten van de onbetaalde arbeid uit de definitie van productieve arbeid is dat economische grootheden zoals nationaal inkomen, productie en consumptie, economische groei, conjunctuurschommelingen, personele inkomensverdeling, niet goed worden gemeten.

Van begin af aan zijn bij het opzetten en uitwerken van de Nationale Rekeningen, levendige debatten gevoerd over de vraag welke delen van de economische realiteit wel en welke niet in de nationale boekhouding meegeteld moeten worden waarbij één van de meest omstreden vragen was of de waarde van onbetaalde huishoudelijke arbeid in de Nationale Rekeningen moest worden meegeteld als productie en daarmee als onderdeel van het nationaal inkomen (Nootboom, 1978, 3, CBS, 1990, 189). Het niet meetellen van de huishoude-

lijke arbeid betekent bijvoorbeeld dat als een man met zijn huishoudster trouwt, het nationaal inkomen kleiner wordt. De huishoudster wordt voor haar werk betaald, de echtgenote niet.

De waarde van huishoudelijke arbeid in Nederland is reeds een aantal malen berekend (Bruyn-Hundt, 1970, 1983). Volgens de laatste, nog niet gepubliceerde, berekeningen (Bruyn-Hundt, 1994) zou het nationaal inkomen in 1985 45 à 97% hoger zijn, indien de waarde van onbetaalde arbeid in dat jaar zou worden meegeteld. Het nationaal inkomen wordt 45% hoger indien alleen de onbetaalde uren van de bevolking van 25-64 jaar worden meegeteld en gewaardeerd tegen het wettelijk minimumloon en 97% hoger als de onbetaalde uren van de bevolking van 12 jaar en ouder worden meegeteld tegen het gemiddeld verdiende uurloon in 1985. Tot het onbetaalde werk is gerekend de uren besteed aan huishoudelijk werk, het verzorgen van kinderen of andere gezinsleden, boodschappen, doe-het-zelf werkzaamheden en vrijwilligerswerk. De totale consumptie zou 84% hoger zijn in 1985, indien rekening wordt gehouden met de consumptie van in het huishouden geproduceerde goederen en diensten.

De statistische cijfers over de economische groei gaan in de meeste onderzoeken naar beneden als rekening wordt gehouden met de waarde van onbetaalde arbeid, terwijl conjunctuurschommelingen worden afgevlakt (Weinrobe, 1974; Chadeau, 1992). Als in de personele inkomensverdeling rekening wordt gehouden met de waarde van onbetaalde arbeid wordt de inkomensverdeling veel gelijkjer, terwijl de basis voor belasting- en premieheffing groter zou worden (Homan, 1988 en 1991).

De onzichtbaarheid van het onbetaalde werk in economisch onderzoek is medeverantwoordelijk te stellen voor de wijze waarop de overheid bezuinigt op overheidsuitgaven. Het terugdringen van overheidsuitgaven voor gezondheidszorg, bejaardenzorg, thuiszorg en kinderopvang door patiënten eerder naar huis te sturen, te bezuinigen op bejaardentehuizen, wachtlijsten te kweken voor thuiszorg en kinderopvang betekent dat vooral vrouwen zwaarder belast worden met onbetaald werk en zij zich minder gemakkelijk voor de arbeidsmarkt beschikbaar kunnen stellen. De overheid heeft een ambivalente houding ten opzichte van het onbetaalde werk: aan de ene kant wil de overheid dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen toeneemt, dus dat minder onbetaald werk wordt gedaan, aan de andere kant wordt een toenemend beroep gedaan op onbetaalde mantelzorg van vrouwen. Die ambivalentie blijkt bijvoorbeeld uit een onderzoek dat in 1991 in opdracht van het Ministerie van WVC werd verricht naar de maatschappelijke kosten van het niet participeren van vrouwen (huisvrouwen en deeltijders) op de arbeidsmarkt. Uit dit onderzoek blijkt dat deze kosten in 1985 22,5% van het bruto nationaal produkt bedroegen (Bastiaenen, den Butter en van Ours, 1991). Voor de vraag hoe de onbetaalde arbeid van deze huisvrouwen gedaan had moeten worden en wat de kosten en baten van deze onbetaalde arbeid waren, was geen aandacht.

Mede vanwege het feit dat de onbetaalde arbeid van vrouwen onzichtbaar is, krijgen vrouwen in ontwikkelingslanden geen steun omdat haar werk in eigen behoeften voorziet en dus geen markt passeert¹⁰. In 1987 wezen 28 internationale organisaties van vrouwen, vakbeweging, mensenrechten enz. de Verenigde Naties er op dat vrouwen moeilijk een opleiding kunnen krijgen, kredietfaciliteiten of de technologische mogelijkheden voor hun activiteiten op het gebied van landbouwzelfvoorziening (Waring, 1988, 307, U.N., 1987).

Als kritiek op meer theoretisch niveau hebben wij naar voren gebracht, dat de neoklassieke theorie de status quo beschrijft.

Economen trachten het menselijk handelen te verklaren door aan te nemen dat ieder mens zijn nut maximaliseert gegeven zijn voorkeuren, de stand van de techniek, institutionele omstandigheden, de wetgeving en de bevolkingsopbouw. Die data, die omstandigheden, kunnen echter zó beperkend zijn, dat er van de keuzevrijheid nauwelijks sprake is.

Door de status quo als uitgangspunt te nemen en het waargenomen gedrag als een rationele keuze te bestempelen, is het probleem van veel vrouwen en mannen om betaalde en onbetaalde arbeid te combineren geen economisch probleem. Gegeven de inrichting van de maatschappij (met een tekort aan kinderopvang, met kostwinnersfaciliteiten, onvoldoende deeltijdbanen voor mannen, geen pensioen voor deeltijd-en flexibele werkers) is de traditionele arbeidsverdeling wellicht rationeel. De beperkende randvoorwaarden bepalen echter dat vrouwen beschikken over weinig andere keuzemogelijkheden.

De meer filosofische kritiek op de neoklassieke theorie betreft het mensbeeld dat economen hebben. Zij veronderstellen een autonoom en op de vervulling van zijn eigen behoeften gericht individu, dat op de sociale en economische omgeving reageert door te kiezen. Economen maken weinig melding van individuen waarvoor eigen belang slechts één van de vele drijfveren voor handelen is, naast bijvoorbeeld vriendschap, (moeder)liefde, altruïsme, solidariteit, religie en zelden van individuen die in hun keuzen belemmerd worden door onderdrukking, ziekte, zorg voor kinderen, zieken en ouderen en door financiële en emotionele afhankelijkheid. Economische modellen geven daardoor een partieel beeld van de werkelijkheid, die wellicht meer overeenkomt met die van kostwinnende mannen uit de middenklasse van een Westerse samenleving, dan de realiteit waar de meeste mensen mee te maken hebben.

Binnen het gezin wordt altruïstische gedrag verondersteld van het hoofd van het huishouden, dat dan als rationeel gezien wordt. Dit altruïstische gedrag houdt echter de afhankelijkheidsrelatie binnen het gezin in stand en draagt zo

¹⁰ De Internationale Vrouwenconferentie in Nairobi deed in 1985 de aanbeveling om de onbetaalde arbeid van vrouwen te erkennen, te meten en op te nemen in het nationaal inkomen (U.N.1986).

bij aan de feminisering van de armoede. Onder feminisering van de armoede verstaat Tuovi Allèn (1992) enerzijds dat vrouwen een groeiend aandeel krijgen onder de groep armen, anderzijds verarming in die zin dat de gemiddelde levensstandaard van vrouwen relatief lager wordt¹¹. Volgens Tuovi Allèn is feminisering van de armoede een wereldwijde ontwikkeling, zowel in ontwikkelde als ontwikkelingslanden.

Het gedrag van moeders, die de dagelijkse zorg voor haar kinderen laten prevaleren boven het behouden of verkrijgen van een stevige positie op de arbeidsmarkt en daarmee hun eigen welvaartsniveau ondergraven, altruïstisch en daarmee rationeel te noemen, draagt noch bij aan inzicht in de bestaande situatie, nog aan zicht op de verandering ervan.

4. Hoe nu verder?

Vrouwen (en mannen) die economie studeren, worden op het ogenblik geconfronteerd met de dominantie van het neoklassieke denken, en daarmee met dit mensbeeld, het hiermee verbonden taalgebruik en de onzichtbaarheid van vrouwen en van een belangrijk deel van hun arbeid. Gaan we uit van rationele keuzen, dan hebben vrouwelijke (en mannelijke) studenten op het ogenblik, gezien de huidige dominantie van het neoklassieke denken, twee opties, namelijk: of ze identificeren zich met het eenzijdige mannelijke mensbeeld of ze stoppen met de studie¹². Feministische economen willen werken aan een derde optie door het ontwikkelen van een feministische visie op de economie.

Wat betekent het hanteren van een feministisch perspectief nu concreet voor de economische wetenschap? Moeten we toe naar een *femina economica* naast de *homo economicus*, een soort Bo Derek naast Clint Eastwood?

Willen we werken aan een economische theorie waarin plaats is voor vrouwen en voor 'het vrouwelijke' dan zullen we niet alleen aandacht moeten besteden aan het ontwerpen van nieuwe modellen die aanpassingen zijn van de bestaande theorie. Er is meer voor nodig. De traditionele opvatting van sekse heeft een lange geschiedenis in de economische wetenschap en er is dan ook weinig in deze wetenschap dat er niet door beïnvloed is. Daarom zullen erop diverse

¹¹ Als oorzaken noemt Allèn (1992) het verschil in arbeidsmarktparticipatie tussen mannen en vrouwen, het verschil in het aantal gewerkte uren en jaren, het verschil in uurloon tussen mannen en vrouwen, de seksescheiding in beroepen en sectoren en de hogere werkloosheid onder vrouwen.

¹² Er is onderzoek gedaan naar de beïnvloeding van economie studenten door de neoklassieke denkwijze die zij dagelijks hanteren en de moraal van het eigenbelang die daarmee samengaat. Hieruit bleek dat economen meer dan andere studenten zogenaamd 'free-riders' gedrag vertonen. Zie Frank, Robert, T. Gilovich en D.T. Regan, 1993, Does Studying Economic Inhibit Cooperation?, *Journal of Economic Perspectives*, 7,2, spring, 159-171.

niveaus bijstellingen moeten plaatsvinden. Deze punten zijn echter ieder voor zich geen voldoende voorwaarde om vrouwen en 'het vrouwelijke' in de economische wetenschap te integreren. Aansluitend bij de genoemde kritieken op praktisch, theoretisch en filosofisch niveau, zouden wij een aantal punten willen noemen, die hier echter belangrijk aan zouden kunnen bijdragen.

Op het eerste en meer praktische niveau is het uitbreiden en bijstellen van statistieken, zoals de Nationale Rekeningen, en rekenmodellen, zoals die van het Centraal Plan Bureau, van belang. Het bijstellen op deze manier van bijvoorbeeld de definitie van het Bruto Nationaal Produkt alléén, is beslist niet zaligmakend, maar zal wel in belangrijke mate bijdragen aan het zichtbaar worden van de arbeid van vrouwen. Daarbij zullen economen zich meer bewust moeten worden van de vertekening die plaatsvindt wanneer men bij onderzoek zich alleen richt op 'het hoofd van het huishouden'.

Op theoretisch niveau is het van belang om vrouwen en wat traditioneel werd gezien als 'vrouwelijke' zaken zoals zorg voor anderen en voor de omgeving, ook in het denken van economen en beleidmakers op te nemen. Het is dan ook nodig enerzijds de waardevrijheid en de vermeende seksneutraliteit van dit denken aan de kaak te stellen en anderzijds de grenzen van de toepasbaarheid van de neoklassieke theorie aan te geven. Waar nodig zullen economen meer gebruik moeten maken van niet-neoklassieke theoretische benaderingen. Het definiëren van het domein van de economische wetenschap als dat onderzoek dat zich bezighoudt met het economisch aspect van het menselijk handelen, is daarmee veel te smal geworden en de vraag naar nieuwe bredere definitie voor het domein van de economische wetenschap opnieuw urgent¹³.

Op filosofisch niveau is er behoefte aan ander mensbeeld. Het complementaire gender concept, waarin een mannelijke man en vrouwelijke vrouw elkaar aanvullen, is ook in de economische wetenschap aan vervanging toe¹⁴. Dit liefst door het model waarbij 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' worden losgekoppeld van fysieke mannen en vrouwen en waarbij van beide begrippen de positieve en negatieve aspecten worden onderkent. Het werken aan uitdrukkingen, concepten, voorbeelden en metaforen waarin de positieve kanten van 'het vrouwelijke' naar voren komen en er ook aandacht is voor de negatieve kanten van mannelijkheid is van belang om überhaupt met elkaar over deze zaken te kunnen communiceren.

Het mensbeeld zoals de economen dat hanteren, is zou je kunnen zeggen, nogal onvolwassen en onuitgebalanceerd. Waarom niet uitgegaan van een

¹³ Julie Nelson stelt voor het onderzoeksgebied van de economische wetenschap te omschrijven als 'de studie van de manier waarop mensen, in interactie met elkaar en de omgeving, voorzien in hun voortbestaan' (Nelson J.A., M.A. Ferber (red.), 1993, *Beyond Rational Man. Feminist Theory in Economics*, Chicago, 34).

¹⁴ Zie ook OECD, 1991. De auteurs benadrukken hierin niet alleen het belang van het bijstellen van arbeidscontracten maar ook die van het gendercontract.

evenwichtiger mensbeeld, één waarvan het onderhouden van wederzijdse relaties met mensen en de omgeving en het dragen van verantwoordelijkheid, onderdeel uitmaakt.

We hebben tenslotte te maken met een veranderende verhouding tussen de seksen en economen zullen daar bij hun theorie-ontwikkeling rekening mee moeten houden.

Tenslotte dit: de bevolking van economische faculteiten bestaat nog steeds slechts uit 25% vrouwen en 5% vrouwelijk wetenschappelijk personeel. Een faculteitsbevolking bestaande uit 50% vrouwelijke studenten en personeel is in dit kader dan misschien geen voorwaarde voor het tot stand brengen van een minder beperkte economische visie. Het zou is wel een bewijs zijn van een meer gefeminiseerde economische wetenschap!

Literatuur

- Allén, T., 1992, Economic development and the feminisation of poverty, *Issues in Contemporary Economics*, 4, 107-120.
- Bastianen, R.D., F.G. den Butter, J.C. van Ours, 1993, De maatschappelijke kosten van non-participatie, *Economisch Statistische Berichten*, 16.10.93, 1028-1032.
- Becker, G.S., 1981, *A Treatise on the Family*, Cambridge, Mass. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1991, *Nationale Rekeningen 1990*, Den Haag.
- Blau, F.D., M.A.Ferber, 1986, *The Economics of Women, Men, and Work*, New Jersey,
- Bruyn-Hundt, M., 1970, De huisvrouw als producente, *Economisch Statistische Berichten*, 13.5.1970.
- Bruyn-Hundt, M., 1983, De waarde van onzichtbare arbeid gemeten, *Economisch Statistische Berichten*, 27.7.1983.
- Bruyn-Hundt, M., 1985, *Huishouden = onbetaalde arbeid, maar huisvrouwen loon geen oplossing*, Deventer.
- Bruyn-Hundt, M., 1994, An empirical analysis of the value of unpaid work in the Netherlands 1975-1985, (nog te verschijnen)
- Chadeau, A., 1992, What is households' non-market production worth?, in *OECD Economic Studies*, no. 18, 85-105.
- Cigno, A., 1991, *Economics of the Family*, Oxford.
- Darling, M., 1975, *The role of women in the economy*, OECD, Parijs.
- England, P., 1993, The Separative Self: Androcentric Bias in Neoclassical Assumptions, in Nelson, J.A., M.A. Ferber, *Beyond Rational Economic Man*, Chicago, 37-54.
- Ferber, M.A., J.A. Nelson (red.), 1993, *Beyond Economic Man*, Chicago.
- Gustafsson, S.S., 1993, *Feminist Neoclassical Economics*, Working Paper 93-

- 255, Amsterdam (Tinbergen Instituut).
- Gustafsson, S.S., M. Bruyn-Hundt, 1991, Incentives for women to work: a comparison between the Netherlands, Sweden and West Germany, *Journal of Economic Studies*, 18, 5/6, 30-66.
- Hagenaars, A., S.R.Wunderink- van Veen, 1990, *Soe gewonnen, soe verteert, economie van de huishoudelijke sector*, Leiden.
- Hausman, D.A., 1992, *The inexact and separate science of economics*, Cambridge.
- Hirshleifer, J., 1985, The Expanding Domain of Economics, *American Economic Review*, dec, 53-69.
- Homan, M.E., 1988, *The allocation of time and money in one-earner and two earner families; an economic analysis*, Alblasserdam.
- Homan, M.E., 1992, *Inkomen, tijdbesteding, inkomenswaardering en rechtvaardige inkomensverdeling in Nederland, 1991*, Den Haag (Min. SoZa).
- Janssen, M., 1993, Economie en sociologie: over een imperialistische mogendheid die niet zonder haar kolonie kan, in S.Brakman, (red.), *Met Jan Pen in debat*, Amsterdam, 7-31.
- Knulst, W.P., P. van Beek, 1990, *Tijd komt met de jaren*, Rijswijk (Sociaal Cultureel Planbureau).
- Kuiper, E., J. Sap (red.), 1995, *Out of the Margin. Feminist Perspectives on Economic Theory*, London (nog te verschijnen)
- Maassen van den Brink, H., 1994, *Female Labor Supply, Child Care and Marital Conflict*, Amsterdam.
- Marshall. A., 1890, *Principles of Economics*, London, (1979, eighth ed.).
- Mincer, J., 1962, Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply, in H. Gregg Lewis, (red.), *Aspects of Labor Economics*, Princeton.
- Nelson, J.A., 1992, Gender Metaphor and the Definition of Economics, *Economics and Philosophy*, 8,1,103-125.
- Nelson, J.A., 1993, The Study of Choice or the Study of Provisioning? Gender and the Definition of Economics, in Ferber, M.A., J.A.Nelson (red.), *Beyond Economic Man. Feminist Theory and Economics*, Chicago, 23-37.
- Nooteboom, L., 1978, Veertig jaren Nationale Rekeningen, in H.P.H.Brouwer en anderen (red.), *Denken en meten*, Den Haag (CBS).
- OECD, 1991, *Shaping Structural Change. The Role of Women*, Parijs
- OECD, 1990, *Employment Outlook*, Parijs.
- Ott, N., 1992, *Intrafamily Bargaining and Household Decisions*, Berlijn.
- Pott-Buter, H.A., 1993, *Facts and Fairy Tales, about Female Labor, Family and Fertility*, Amsterdam.
- Robbins, L., 1935, The nature and significance of economic science, in Hausman, D.M. (red.), 1984, *The philosophy of economics, an*

- antology*, London, 113-141.
- Samuelson, P., 1973, *Economics*, Kogakusha.
- United Nations, 1986, *Equality, Development and Peace: Report of the World Conference to Review and Appraise the Achievements of the United Nations Decade for Women*, UN-document, A/Conf.116 /28/rev.I.
- United Nations, 1987, *Implications of the Nairobi Forward-Looking Strategies for the Advancement of Women for Programme Planning in the United Nations System*, Commission on the Status of Women.
- United Nations, 1993, *Human Development Report 1993*, Washington.
- Vendrik, M., 1993, *Collective habits and social norms in labour supply. From Microeconomics to Macroeconomics*, Maastricht.
- Waring, M., 1990, *If Women Counted*, San Francisco.
- Weinrobe, M., 1974, Household production and national production: an improvement of the record, in *Review of Income and Wealth*, 89-100.
- World Bank, 1990, *World Development Report 1990*, Washington.
- Zimmerman, L.J., 1963, *Geschiedenis van het economisch denken*, Den Haag.